

Rosabella

1550. urteko komedian lau esaldi euskaraz

Fidel Altuna Otegi
(EHU-UPV, Gasteiz)

Abstract

This article's objective is to make a study about the four sentences in Basque of the 16th c. shown in the previous article. In the first place the texts are given together with some data about the context of the work, which help to place and understand them in their environment. Then, the sentences are studied one by one in their linguistic perspective and, finally, we give an opinion about the probable origin of the texts using all the facts available.

0. Sarrera*

A. Ibisateren aurreko artikuluan euskarazko lau zapabost esaldi dakartzan komedia bat aurkeztu berri zaigularik, 1550. urtekoa, hizkuntza aldetik aipagarri iruditzen zaizkigun euskal testu labur horiei buruz zerbait esatea da lerro hauen xede eta helburua. Esaldiok biltzen dituen lanak titulu hau darama, esan bezala, azalean: *Comedia llamada Rosabella*. Egilearen izena ematen da ondoren eta, jarraian, honako hau irakur daiteke: *En la qual se introduzen vn cauallero llamado Jasmínio y dos criados: el vno vn vizcayno y el otro vn negro*. "Vizcayno"aren eta beltzaren arteko jardunean datozkigu, hain zuzen, XVI. mendeko hizkuntza islatzen duten eta lan honetan aztertu nahi ditugun euskararen lekukoak.¹

* A. Ibisatek 2000. urtearen hasieran inpresio honen berri ematearekin batera aukera eman zidan gainera bertan euskaraz ageri diren lau esaldi laburrei buruz zerbait idazteko. Ordutik ia hiru urte ere badira, baina, pasatu den denbora gorabehera, eskaintza haren ondorio da hemen datorrena. A. Ibisateri eskerrak eman nahi dizkiot, bada, beste ezer baino lehen, artikulua egiteko aukera eman izanagatik. Gainera J. A. Lakarra eta I. Ruiz Arzalluz irakasleei ere eskerrak zor dizkiet lan honen inguruko zenbait puntu ilun argitzeko orduan eman didaten laguntzagatik. Eusko Jaurlaritzaren eta Euskal Herriko Unibertsitatearen hiru proiekturen laguntza izan du egileak artikulua gauzatzeko: GV PI049/97, UPV HA055/97 eta 1/UPV/EHU 00106.130-HA-8117/2000.

¹ A. Ibisateren artikuluan komediaren azalaren eta euskarazko esaldiak dakartzan orriaren kopiak ikus daitezke. *Rosabellaren* facsimilea osorik nola argitaratua den ere aipatzen da bertan eta argitalpen hori

Rosabella dama gazte baten izena da eta zaldun batek berori nola bahitzen duen da komedia honetan kontatzen zaiguna. "Introyto" bat eta bost "jornada" ditu komediak, azalaz gain, hamabi orritan barrena: "Introyto" (Fernández Catón 1989: 340-342), "Jornada I" (Fernández Catón 1989: 342-346), "Jornada II" (Fernández Catón 1989: 346-351), "Jornada III" (Fernández Catón 1989: 352-357), "Jornada IIII" (Fernández Catón 1989: 357-360), "Jornada V" (Fernández Catón 1989: 360-362). *Jasminio* deritzo zaldun bahitzaille horri eta bi morroi ditu bere zerbitzura lehen ere izenburua aipatzean ikusi ditugunak; nagusiak bere ibileretan lagun egiten dioten bi morroi horien berri hobeto ematen digu geroago, dena dela, lehenengo "jornadan" (Fernández Catón 1989: 342-343):

¡Ay de mi!	<u>A</u>	Mis cuydados	<u>A</u>
¡Que del ora en que nasci	A	Han portado en tales bados,	A
Huue de ser predestinado!	B	Que esperauan descansar,	B
¡Vn descanso jamas vi!	A	Que tengo yo dos criados	A
¡Que desde la cuna fuy	A	Y en casos señalados	A
De tormentos acochado!	<u>B</u>	Os podeys dellos fiar.	<u>B</u>
¡Que passion!	<u>A</u>	Vn vizcayno,	<u>A</u>
No basta comparacion	A	El otro negro sin tino,	A
Para contar y dezir	B	Que si algo les dezis	B
Lo que passa el coraçon,	A	Os hazen tal desatino,	A
Ni siente consolacion	A	Que toman otro camino	A
A quien pueda descubrir	B	De aquello que les pedis.	B

"Vizcayno" edo euskaldun bat da beraz morroi horietako bat eta horren ahotik aterako dira, jakina, behean aipatuko ditugun euskarazko hitzak. Bestalde, "negro sin tino" delako beste morroi horrek hitz egiten duen gaztelera mordoiloari ere aipagarri deritzogu, askotan aski ulergaitz egiten den aldetik. Lehenago, baina, komedian ageri zaigun metroaz aurreko zati horrek esaten digunaz zerbait aipatu nahi genuke. Espainiar antzerkian "coplas de pie quebrado" izendatu ohi diren bertsoen gisakoak ditugu komedian: ahapaldi laburrak dira honakoak —bakoitzak bosna lerro zazpi edo zortzi silabako— ahapaldi hauen artean eta lotura edo zubi gisa hiruzpalau silabako bertso lerro labur bat dugularik. Azkeneko honetan ondoren datorren ahapaldi hasierako errima datorkigu: A. Ondorengo bost lerroetan: ABAAB. Cf. Bruerton & Morley 1968: 38-39.

Bigarren "jornadan" morroi euskaldunak eta beltzak duten eztabaida da euskal testuak dituen eta horiek dira jarraian emango ditugunak. Komediako testu originala aldatu dugu ohi den bezala: jatorrizko testuan ez da inolako puntuaketa zeinurik eta guk erantsi ditugu, ondorioz; <s> normala idatzi dugu luzea ageri zen kasuetan, eta <n> berridatzi bokalen gainean zeinu sudurkaria ageri zen kasuetan. Erdarazko testuan ziren hutsak zuzendu ditugu, halaber, morroi beltzaren hizkerak

---

erabili dugu guk lan hau burutzeko; komediaren zatiak aipatu behar direnean, bada, facsimile hori jasotzen duen artikularen orrialdeez baliaruko gara aipamen horietarako (Fernández Catón 1989: 339-362). *Rosabellari* buruzko aipamen gehienak aurreko artikuluan bildu direla uste dugu, salbu, behar bada: García-Bermejo 1996: 118.

zerbait ulertzen utzi digun neurrian, behintzat, baina euskal testuetan direnak bere horretan utzi ditugu oraingoz (geroago testu horiek banaka aztertzen direnean aipatuko ditugu).

1. Euskarazko testuen aurkezpena

Lehenengo euskal testua jasotzen duen zatia hartzen dugularik, euskarazko testu bakarra da bertan ageri zaiguna. *Perutxo* morroia azokara joana da eta ez da itzultzen; *Anton*, morroi beltza, goseak irekita dago hura noiz agertuko. *Perutxo* azaldu da halako batean eta morroi beltza ea nondik datorren galdezka hasten zaio hura atetik sartu bezala; *Antonek* bere kexa agertzen dio tripa zorriak etengabe lanean nola ari zaizkion eta goseak akabatzen dagoela adieraziz. Honakoak dira hitzak (Fernández Catón 1989: 347):

An.	¡Yesu, Yesu!	<u>A</u>
	¿Done diabo vene tu?	A
	¡¿ Aton de ambe moriendo!	B
Pe.	<i>Cer de abruc arçaen au?</i>	A
An.	¡Toro ambientu estar marfu!	A
	Zun golun zun golun trepa acendo ²	<u>B</u>
	Re conteno. ³	<u>A</u>
	Ne tene pan ne tene veno,	A
	Ne tene que passar o dente.	B
Pe.	An buena fee plaça lleno,	A
	No le hallaste cosa bueno.	A
An.	¡Suro bayo que tu mente! ⁴	B

Perutxoren azken hitzen arabera azokan ez omen du ezer aurkitu; *Anton*en erantzun zorrotza ikusita, ordea, ez dirudi sinesten dionik. Euskalduna morroi beltza lasaitu dadin eta bere susmoak erratuak direla sinets dezan saiatzen da hasieran —*No le entres por quistion / {...} / Que no tienes a razon*— beltzaren pena eta doluei buruzko erretolika luzea entzun beharra tokatzen zaiolarik.⁵ *Perutxoren* erantzuna, berriz, lankide beltzari, plazatik falta duena han aurkituko duela uste baldin badu bertara joan eta bilatzeko: *Si quieras a plaça ve / Ver si hallaras camina*. Eztabaida berotu egiten da, ederki berotu ere, erantzun honen ondoren; *Perutxoren* hitzei dirua eskatuz ihardesten baitie, izan ere, beste morroiak. Auziaren unerik beroena den honetan, bada, euskarazko hiru zati ageri zaizkigu (Fernández Catón 1989: 347):

² Jatorrizkoan: *acedo* dugu *acêdo* espero genuen lekuan. Inprentako hutsa da, errimak bigarren aukera hori eskatuko bailuke nabarmen.

³ Gaztelera zuzenean: *de continuo?*

⁴ Esamolde honek ez dakigu zer esan nahiko ote duen, ezer onik ez behintzat, baina badira behean beste bi agerraldi: *¡Suro bayo que te coma! / {...} / ¡Suro bayo que be dente!*

⁵ Morroiaren jardanean uler litezkeen esaldiek garbi uzten dituzte bere pairamenak: *¿toro nego sufrendo*, etab. Geroago *Anton* kexa ageri zaigu egiten dituen lan guztiak egin ondoren nagusiak zer jantzi ere ematen ez diolako: *¿Aton sen subon ne sayo / Turo al bento / No tene amo contento*. Nagusiak lehenago erritan egin dionean entzun behar izan duen iraina eta goseak akabatzen nola dagoen aipatzen du gainera morroiak: *A nego prenga barega / Yamar moro carbasento / ¿tar toro nego ambiente*.

An.	¡Quere ci! ⁶	<u>A</u>
	¡Daca tu denero a mi!	A
	¡Suro bayo que te coma!	B
Pe.	<i>Ago yxilic juduori!</i>	A
	<i>Judu chacurrori!</i>	A
An.	¡Que diabo vecayna ⁷ toma	<u>B</u>
	Co parente! ⁸	<u>A</u>
	¡Suro bayo que be dente!	A
Pe.	<i>Ordugayches etot ticinan!</i>	B
An.	Tu tocar mi caramente,	A
	Quebar a ti trepa y ventre.	A
Pe.	<i>Çureçar busesan!</i>	B

2. Euskarazko lehenengo testua

Euskarazko lehen esaldia honela irakur dezakegu: *Cer de abruc arçaen au?* Banatuta dagoen eta batera idatzi behar den hitz horrezaz landara aditz izen hau da esaldi honetan markatu beharreko: *arçaen* 'hartzen'. Honakoa —*arçaen* idatzi nahi ez bazen eta hutsa ez bada— sekulan inon ikusi ez dugun aditz izena delarik, hala ere, baina, testuen etorkia ezagutu ahal izateko balio izan lezakeela dirudi. Sartaldeko euskal testu baten aurrean gaudela salatzen digu jada ezaugarri honek berak bakarrik. Sartaldeko bizkaieran du jatorria halaber honakoak, adibidez: *Bergararroc asi dira / Trajioe baten asmaçean*. Cf. Mitxelena 1964: 83.⁹ Antzuolako Amilletak honakoa du adibidez *ea > ee* asimilazio bat dela bitarteko (Alberdi & Arejita 1985): *arceen* (22). Bestelakoak: *arcen* (23), *elcen* (25). Arrasaten 1705ean (Ozaeta 1992): *arseeco* (796). Ekialderago, Goierriko gipuzkeran ere aditz izenok aurreko horiekin lotuta ageri zaizkigu (Otxoa de Arin 1713): *arceen* (15), *galitceen* (39), *sartceen* (153), *quentceera* (167), etab.¹⁰

Laburtuz, bada, komedian dugun lehenengo euskal esaldi hau honela geratuko litzaiguke, hasieran aipatu bezala bitan partitua datorren hitz hori batera idaztea beste aldaketarik egiteke:

JATORRIZKOA

IRAKURKETA

Cer de abruc arçaen au?

>

Cer deabruc arçaen au?

⁶ Jatorrizkoan: *que reci*.

⁷ *Vizcaynoren* ordez egotea baliteke. Goraxeago: *No tene nara que come / Con veyaca vecayna*.

⁸ Gaztelera zuzenean: *con parientes?* Euskaraz: "Infernuko etsaiak eraman ditzala bizkaitarra eta bere ahaideak!"

⁹ Berrikiago, Zabalaren —XIX. mendeko— *saltzean* edo *kentzean* gisakoek ere jatorri beretsua (1848: 13). Arratiatik ezagutzen bide zituen fraide honek halakoak. Cf. FHV 111.

¹⁰ Ere muotan oraintsu arte irau duen ezaugarria da honakoa eta horren berri jaso duten pare bat iturri aipatuko ditugu, besteak beste, jarraian. Gipuzkoako bizkaieraz gure egunotan, adibidez (Izagirre 1971): *artzeen* (61), *eltzeen* (94), *galtzeen* (115), *kentzeen* (148), etab. Goierriko euskaraz, bokalaren gaineko diakritiko horrek bokal luzea adierazten duelarik (Barandiaran 1973): *biltzêen* (184), *sartzêen* (253), *saltzêko* (279), *artzêen* (293), *kentzêko* (294), etab.

3. Euskarazko bigarren testua

Komedian honako bi lerroak dira hurrena euskaraz aurkitzen ditugunak: *Ago yxilic juduori! / Judu chacurrori!* Lehenbizi *yxilic* aipagarri iruditzen zaigu garai beretsuko eta geroagoko beste testu batzuetan *exilic* modukoak direlako bizkaieraz: Zumarraga (OEH s. u. *ixilic*), *Refranes y Sentencias* (Lakarra 1996: 209), Mikoleta (OEH s. u. *ixildu*), Kapanaga (OEH s. u. *ixilic*), etab. Gasteizen komedia honen garai beretsuan: *yxildu* ‘callar’, *gauça yxila* ‘callada cosa’. Cf. Landuchio 1562: 77.

Bizkaieraz *jude(g)u* modukoak nagusi direlarik —FHV 100 & OEH s. u. *judu*— esaldiotan *judu* birritan agertzea izan daiteke, ordea, erakusaldi enklitiko horiek alde batera uzten ditugula, deigarriena. Cf. Mitxelena 1964: 105. Sartaldetik ateratzeko baina hegoalderago, ordea, azkeneko hau ez dugu erabat ezezagun; Landuchiok, esate baterako, bigarren aldaera hori dakarkigu bere hiztegian: *judua* ‘judio’. Cf. Landuchio 1562: 53 & 86 & 138.

Gainontzean, aipatutako bi esaldi hauetan ez dago ezer zuzendu beharrekorik eta beraz testuan agertzen diren bezala utz ditzakegu:¹¹

JATORRIZKOA		IRAKURKETA
Ago yxilic juduori!	>	Ago yxilic juduori!
Judu chacurrori!	>	Judu chacurrori!

4. Euskarazko hirugarren testua

Hurrengo euskal testuan honela irakur dezakegu: *Ordugayches etot ticinan!* Buztanetik hasten garelarik, lehenbizi <t> horiek <r> zuzendu behar direla ez dago esan beharrik, zatiketa aldetik ere egin behar den aldaketa garbi ikusten delarik: *etot ticinan* > *etorri cinan*. Honekin lotuta, bide batez, aurreko testuan hika hitz egitetik zuka hitz egitera pasatu da morroia. Esaldiaren hasierako elementu horri dagokionez, berriz, berorri buruz gauza gehiago esan litezke. *Perutxoren Kanta* ezaguna etortzen zaigu gogora, beste ezer baino lehen, esaldiko lehen hitz horrekin, maldizio bera agertzen baita kanta horretan: *orduachez*. Cf. Mitxelena 1964: 102-105. Kasualitatez? Ez dugu uste. Pertsonaia zenbateraino estereotipo bihurtua zen ikus dezakegu, izan ere, esamolde hau dakarten bi testuak erkatzen baditugu, eta, beraz, euskaraz diotena ere estereotipo horren beste alderdi bat baino ez dela pentsa dezakegu.¹²

Perutxoren Kanta eta *Rosabella* esamolde hau idazteko moduan bat datoz eta bietan hitz bakar gisa nola idatzi duten ikus dezakegu: *orduachez* eta *ordugayches*. Ondorioz, azkeneko honi hitz bakar gisa eutsi eta ez dugu zatituko. Bestaldetik, Sartaldeko bere

¹¹ Oraindik denbora asko ez dela bi esaldi hauek argitaratu egin dira beren itzulpenaz hornituak (Urki zu 2000: 156-157). Cf. Urkizu 1984, bestalde, antzeko beste euskal testu batzuk biltzen dituena.

¹² Estereotipoa izenetik bertatik hasi eta lanbidean jarraitzen duela ere ez dago esan beharrik: *Perutxo* deritze bi testu hauetan ez ezik beste leku askotan ere ageri diren morroiei. Aurrean ditugun bi testuak erkatzen baditugu bien arteko lotura garbi ikus dezakegu: 1536 eta 1550. urteetako komedia banatan ageri zaizkigu testuok esate baterako, morroiek mingain zikin samarra dute bietan eta hala moduz mintzo dira gaztelaniaz, momentu batean edo bestean biak juduez mintzo dira komedian barrena, etab. Estereotipo honen gaiari buruz begira —Urkizuren aurreko oharrean aipatu bi gauzez landara— Legardak idatzi zituenak. Cf. Ibisate 2001: 268.

itxura nabarmena alde batera uzten dugularik —Arabako eta Nafarroako hitza ere badela ahanzteke— *ordugayches* markagarri iruditzen zaigu gainera beste bi ezaugarri direla bitarteko: diptongodun honelako formak ez direlako, batetik, aspaldiko nahiz gaur egungo bizkaieraz arruntenak; bestaldetik, bukaerako txistukariak salatzen duen neutralizazioa garai hartan ez zegoelako, artean, hedatuegia. *Refranes y Sentencias* atso-titz bildumari heltzen badiogu, ordea, honelako forma bat bada bertan, nahiz beste-lakoak erabat nagusi ditugun (Lakarra 1996: 348):¹³

417. Arozaren esea zozes, zozes vere gaiches.

La casa del carpintero, de palillos, y los palillos también los peores.

Komediako laugarren euskal testua honela geratuko litzateke, ondorioz, aldatzen den gauza bakarra aditza dugularik:

JATORRIZKOA

IRAKURKETA

Ordugayches etot ticianan!

> Ordugayches etorri cinan!

5. Euskarazko laugarren testua

Komedian, azkenik, honako esaldi hau dugu euskaraz: *Çureçar busesan!* Lehenengo hitz hori zuzendu behar den moduz ez da dudarik: *çureçar* > *çureçat*. Sartaldean *-tzat* eta *-tako* atzizkiak biak ezagun direnez, honi buruz ez da ezer asko esateko. Bigarren hitzean ere dagoen hutsa nabarmen samarra da eta honela zuzendu behar genuke: *busesan* > *busesau*. Bigarren testuan ikusi direnen tankerako erakusle enklitikoa litzateke, beraz, hemengoa. Inprentakoa ez, baina egilearen hutsa dela dirudi, ordea, honakoak: hitzaren bukaerak errima nola gordetzen duen ikusita, hori dirudi behin-tzat.

Hiztegiaren alderditik *buses* azkeneko hitz horrek duen garrantzia ere ezin utzi aipatzeke. Hitzaren bi aldaera hauek izango dira seguru asko hedapen handiena izan dutenak: Ekialdean, *puiēs*; Mendebaldean, *puiēs*. Cf. DVEF *s.u.* *puiēs* eta *puiēsa*. Ondorioz, hasierako herskari ahostun hori ez da oso arrunta eta are gutxiago, zer esanik ez, tarteko txistukaria. Landuchiok, adibidez, herskariaren aldetik posible diren bi aldaerak dakartza, dena dela, hiztegiari: *bugesā*, *puiēssa* 'higa'. Cf. Landuchio 1562: 11 & 135.¹⁴ Mitxelenak, Landuchiok jasotako hiztegiaren sarreran, herskariaren gai hau propio aipatzen du eta gainera hitz hau bera ere aipatuz. *Rosabellako buses* hitzaren erdian dugun txistukari horri gagozkiola, Garibairen honako adibide hau ere hortxe bertan aipatzen du Mitxelenak: *puiēsa*. Cf. Landuchio 1562: 26-27. Garibairen errefracoen ediziora jotzen badugu, honako hau da hitz hori jasotzen duen errefracua:¹⁵

¹³ Txistukariaren neutralizazioa dela eta hemen bertan esaten direnak begiratu (Lakarra 1996: 132-133 & 145). Landuchiogan, bestalde, diptongorik ezaren adibide bat edo beste emateagatik: *bordu gacbean* 'a desoras' (1562: 52).

¹⁴ Landuchioren hiztegiari, jakina den bezala, badira hiru esku desberdin. Gasteizkoa edo behintzar mendebalde kutsu handiago duena da horietarik bat eta berori da herskari ahostuna darabilena; "gipuzkoar" itxurakoa edo ekialderantz itzuri handiena erakusten duen eskuak dakarkigu, bestalde, herskari ahoskabea.

¹⁵ Arzamendi & Zubiaur 1976: 72. Aurrerago hitz honi buruz ohar bat dator gainera, Urquijoren lehenagoko beste ohar batera igorritz. Cf. Arzamendi & Zubiaur 1976: 114.

B 43: Erregue-ri vere aceti pusesa emon doa.
 Rey al también detrás higa dar suelen.

Laburtuz, komediak dakartzan euskarazko esaldi guztietarik azkena den hau honela geratuko litzaiguke:

JATORRIZKOA		IRAKURKETA
Çureçar busesan!	>	Çureçat busesau!

6. Testuen jatorria

Sartaldeko testu baten aurrean gaudela da orain arte ziurtzat eman dugun gauza bakarra eta testuaren jatorria hobeto zehaztu nahi genuke, beraz, ahal bada, artikulua hau amaitu aurretik. Adibidez *yxilic* edo *judu* bezalako hitzen banaketa dela eta zerbait esana dugu lehenago: bizkaieraz ez bide ziren garai hartan ohikoena. Gipuzkerak nolabait ukitutako hizkera baten aurrean egotea izan daiteke, agian, azalpena. Gipuzkoako bizkaiera ote daukagu, bada, testuotan? Lehenago *artzeen* bezalako aditz izenak inguru honetan ezagunak nola diren aipatua dugu alde batetik; bestaldetik tarteko txistukaria gogoan hartu behar genuke agian lehen arestian aipatu dugun hitz honetan: *buses*. Garibairen Arrasate inguruko euskara bera al da beraz testu hauetan daukaguna?

J. A. Lakarrak markatu digun eta lehen aipatu ez dugun aditz forma bat izan daiteke auzi hau argitzen lagundu dezakeena: *etorri cinan*. Bizkaieran *ginean* edo *zinean* bezalako adizkiak bide zeuden garai hartan hedatuen: Zumarraga (*SHLV* 752), Mikoleta (Mikoleta 1653: 9), Kapanaga (*SHLV* 22), Zubia-Lezamiz (Vinson 1888: 70), etab. Cf. Larramendi 1729: 167 & Zuazo 1988b: 566-567. Gipuzkoan zein zen egoera alde honetatik? Aurrena Deba Barrena inguruan gertatzen zena ikus dezakegu; Antzuolan Amilletak disimilazio gabeko adizkiak baititu esate baterako (Alberdi & Arejita 1985): *zarana* (15), *guinala* (21), *ciranac* (22), *garala* (26), *diranaq* (26), etab. Amilletak *ga(i)tx* bezalako hitzetan sabaikaria falta duelarik, baina, komediako euskal testuen jatorria beste nonbait bilatu behar dela lirudike. Cf. Zuazo 1999: 178.¹⁶

Antzuolatik eta Deba Barrenetik Hegoalde eta Ekialdera zuzendu behar genuke beraz bilaketa, hots, azkeneko sabaikari hori ageri den lekuetara: Aramaio-Arrasate-Oñati-Eibarrera. Garibaigan *ea* dakusagu *izan* aditzaren forma hauetan (Arzamendi & Zubiaur 1976): *direala* (102), *gareana* (103), etab. Arrasate eta Eibarren hurrengo ehun urteetan ere antzeko aditz formak zeudela dirudi gainera. Eibarren 1685eko kopletan *direan* daukagu adibidez (Lekuona & alii 1992: 92); Arrasateko 1705eko bandoan bi adizkiok daukagu: *sirean*, *direanaquin* (Ozaeta 1992: 796). Gipuzkoako bizkaiera deitu izan den euskara honetan, alabaina, *aa* > *ea* aldaketa gabeko *zaran* edo *zinan* gisako *izan* aditzaren formak egoteari ere posible deritzogu halaz guztiz ere garai haietarako. Oñatiko testu zaharren egoera zein den ez dugu ezagutzen; Barrutiak, ordea, disimilazio gabeko aditz formak dakartza: *baziran*, *dirana*, *eziran*, *zarala*, *zaran*, *zarana*, etab. Cf. Lakarra 1982: 213-215.

Ziurrenik Deba Goiena inguruko euskal testu batzuen aurrean gaudela esango genuke, bada, ondorioz. "Ziurrenik" horretatik haratago joaten, dena dela, ez gara ausartzen. Lehenago ere esan dugun bezala pare bat hitz badira gure komedian, *judu*

¹⁶ Amilletagan *gaiceratic* datorkigu (Alberdi & Arejita 1985: 16).

eta *yxilic*, bizkaiera zaharreko testuetan oso arruntak ez direnak; Landuchiok berdin-berdin dakartza hitz horiek, komediaren ia-ia garaikide den bere hiztegian, lehen ere esan denez, eta horretxek ematen digu zer pentsatua.¹⁷ Bestalde *buses* hitzaren hasieran den herskari hori daukagu: Landuchiok *buges*a dakarrenez eta herskariaren gai honetan, hain zuzen, italiarrak bildu zuen hiztegia berezi xamarra dugularik, ezau-garri hau ere gogoan hartu beharko genuke beharbada. Cf. Landuchio 1562: 26-27.¹⁸

Esandakoa, bada, testuaren eta testuaren egilearen jatorriari buruz litzateke. *Peru-txori* komedian bertan ematen zaion jatorria ere arestian esan denetik gertu xamar dago gainera, bestalde, literatur lan baten aurrean egonik bertan diren tankera hone-tako datuek balio handirik ez dutela jakinda ere; *Perutxoren* hasierako agerraldian —monologo gisa eraturia dirudiena— hasierako *quinteto* ulergaitz xamarra hartzen dugularik, bada, morrontza uzteko erabakia adierazteaz batera bere sorterrria aipatzen digu pertsonaiak (Fernández Catón 1989: 346):

Pe.	¡Juras a consagracion!	A
	Amo no has mas seruir.	B
	Que Perucho a Mondragon,	A
	No le has tenido a razon,	A
	Pues le veniste ascreuir. ¹⁹	B

Perutxoren monologo honetan bertan bere asmoen berri ematen digu beherago, hots, egindako lanaren soldata eskatu eta bere herrira itzuli nahi du morroiak. Badi-rudi, gainera, lehorrez edo itsasoz itzuli bi aukerak ari dela aztertzen (Fernández Catón 1989: 347):

No has burlar,	<u>A</u>	En viaje	<u>A</u>
Licencia auras demandar.	A	Quinze a mulos a requaje,	A
Hecho le tienes seruicio,	B	Puestos dentro a Bilbao	B
A razon le has de pagar.	A	Cargados a buen herraje.	A
A tierra quieres tornar,	A	A seguras en Passaje, ²⁰	A
Pues sacas mal beneficio.	B	Juancho Dorra ²¹ tienes nao.	B

Perutxoren monologo dirudien hau eten egiten da etxera itzuli eta han morroi beltzarekin topo egiten duenean. Momentu honetan sortzen da bi morroien artean lehen aipatu den eztabaida, euskarazko testuak dakartzana. *Perutxoren* jatorriari

¹⁷ Barrutiagan: *ysiliq*. Desberdina *éji 'ixo'* heiaigora. Cf. Lakarra 1982: 213.

¹⁸ Gasteizen *zinan* ala *zinean* erabiltzen zen jakiteko ez dugu modurik, Landuchiok bere hiztegian ez baitakar halako adizkirik. Argigarri izan daiteke alabaina *joan* aditzaren kasuan disimilazio aztarre-nik ez dela jakitea (Landuchio 1562): *aurrera doana* 'antecedente' (61), *gurdiaguin doana* 'carretero' (80). Cf. FHV 115. K. Zuazogan *joan* aditzaren jokaera honi buruzko zenbait datu ikus daitezke (1988a: 376). Desberdinak: *Rosabella arçæen* / Landuchio *arçayten*. Cf. Landuchio 1562: 152.

¹⁹ Seguruenik honela ulertu behar litzateke: *Perucho a Mondragon* 'Perucho de Mondragon'. Halaber a 'de' honako adibide honetan: *A buen ley* 'De buena ley'. Cf. *A dentro le tienes algo* / *A buen ley* (349). *Peru-txoren* ezaugarria da bestalde bere buruari hizketan ari balitz bezala bigarren pertsonan hitz egiteare-na (beherago kopiaru diren zatietan ere bada halakorik). Benetako monologo dirudi goikoak baina beste batekin ari delarik ere berdin egiten du morroiak: *Perucho sientes pisadas* / *Juras cuerpo consagrado* / *No te amueuas despantadas* (356), *Bien le andaste* / *Perucho pues escapaste* / *Ante manos de justicia* (358).

²⁰ Jatorrizkoan minuskulaz: *passaje*.

²¹ *D'Orra* edo *De Orra*. Jatorrizkoan minuskulaz: *dorra*.

buruz berri gehiago datoz geroago: “Biscaya” du sorterrri morroi beltzari zuzentzen dizkion eta jarraian aipatuko ditugun hitzetan ikusten dugunez; “Biscaya” horrekin izen bereko gaurko lurralde historikoa baino zerbait gehiago izendatzen da ziurrenik, alabaina. Euskaldunak —hitzotan uler litezkeen zatiak hartzen ditugula— “Biscaya”ra etortzeko eta bertan estuasunik gabe lasai bizitzeko aukera eskaintzen dio beste morroiari (Fernández Catón 1989: 348):

¡Yo no quiero!	<u>A</u>	Que en Biscaya	<u>A</u>
Toma tu atla tu al dinero,	A	An buena fe bien te baya,	A
No le entres en pendiencia,	B	Con señor, madre, parientes,	B
Tu le aras del dispensero.	A	Entrado a Perucho arraya,	A
Juras a Dios lo primero	A	Ligero apuesto ²² en tal aya	A
Demandos amo licencia.	<u>B</u>	Que espanto pones a gentes.	<u>B</u>
¡Ueras, veras!	<u>A</u>	Al mar	<u>A</u>
An buena fe no estaras	A	Siempre li vas a piscar,	A
A seruicio mal pagado.	B	A buenas ranas salmones,	B
A Perucho a tierra yras,	A	A carabelas andar,	A
De oy mas no seruiras,	A	No ligualas ²³ a nadar,	A
Pues tienes linaje honrado.	B	Otras de muchos a razones.	B

Antonek ez deritze oso sinesgarri hitzoi eta morroi euskaldunak bere herriaren alde egin duen hitzaldi ederra hitz gutxitan hankaz gora nola botatzen duen ikus dezakegu (Fernández Catón 1989: 348): *Dote diabo / Tu tera ño bare vn cabo. Perutxoren* jarduna ez da eteten horregatik, ordea, etsitzeko partez geroz eta handiagoak botatzen dituelarik (Fernández Catón 1989: 348):

Tu eres ydo	<u>A</u>
A Portugalete querido,	A
Del damas seruido as	B
Perucho andar polido,	A
A bragas nueuas traydo	A
A días rasgado as.	B
[...]	
¡Viste, viste!	<u>A</u>
An coma no le antendiste.	A
Perucho tres años menos	B
Alcalde an Bilbao le fuyste,	A
Vara a justicia tuuiste	A
A falta de hombres buenos. ²⁴	B

²² Jatorrizkoan: *a puesto*.

²³ Jatorrizkoan: *li gualas*.

²⁴ Interesatzen zaizkigun restu zatiak ulertzeko lain edo uztea izan da hauetan egin ditugun aldaketen helburua. Ondorioz, lehenago ere esan denez zati hauek eman direnean zuzenketa bat edo beste egin eta bere lekuan horien berri eman dugularik, halaz ere, horrekin ez dugu esan nahi zuzentzeko beste ezer ez dagoenik. Testutik ulertu (uste izan) denaren arabera egin dira aldaketa horiek eta bere horretan utzi da ulergaitz egiten zitzaiguna. Jatorrizkoan maiuskulak erabat falta direnez guk idatzi ditugu, dudaren bat zen kasuetan oharra erantsiz. Puntuaketa kontuei buruz ere antzeko zerbait esan genezake: jatorrizko testuan alde honetatik ezer ez delarik seguru asko gauza asko daude hobetzeko gure puntuaketan.

7. Aipamenak

- Alberdi, M. & Arejita, A., 1985, «Amilletaren dotrina», *Euskeraren Iker Atalak* 3, 7-27.
- Arzamendi, J., & Zubiaur, J. R., 1976, «El léxico vasco de los refranes de Garibay», *ASJU* 10, 47-144.
- Azke, R. M., 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo. Argitalpen facsimilea, LGEV, 1969, Bilbo (= DVEF).
- Barandiaran, J. M. de, 1973, *Obras completas* 2, LGEV, Bilbo.
- Bruerton, C. & Morley, S. G., 1968, *Cronología de las comedias de Lope de Vega*, Gredos, Madril. DVEF = Azkue 1905-06.
- Fernández Catón, J. M., 1989, «Cuatro desconocidas obras poéticas halladas en la Biblioteca Estense de Módena. Notas para el estudio de la imprenta en León en el siglo XVI», *Archivos leoneses* 43: 85-86, 323-417.
FHV = Mitxelena ²1977.
- García-Bermejo, M. M., 1996, *Catálogo del teatro español del siglo XVI. Índice de piezas conservadas, perdidas y representadas*, Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Ibisate, A., 2001, «Frases en euskara desconocidas, en una comedia impresa en 1550», *ASJU* 35: 1, 263-272.
- Izagirre, K., 1971, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*, Luis Villasantenren edizioa, *ASJU*ren Gehigarriak 7, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- Lakarra, J. A., 1982, «Barrutiaz gehiago. Hiztegia», *ASJU* 16, 171-246.
—, 1996, *Refranes y Sentencias (1596): ikerketak eta edizioa*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Landuchio, N., 1562, *Dictionarium linguæ cantabricæ (1562)*, M. Agud & L. Mitxelenaren edizioa, *ASJU*ren Gehigarriak 3, Gipuzkoako Foru Aldundia, 1958, Donostia.
- Larramendi, M. de, 1729, *El imposible vencido*, Antonio Joseph Villargordo Alcaráz, Salamanca.
- Lekuona, J. M. & alii, 1992, *Kopla zabarrak*, Eibarko Udala, Eibar.
- Mikoleta, R., 1653, *Modo breue de aprender la lengua vizcayna*. F. Fitaren edizioa, V. Dorca, 1880, Girona.
- Mitxelena, L., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madril.
—, ²1977, *Fonética histórica vasca*, *ASJU*ren Gehigarriak 4, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia (= FHV).
—, 1987, *Diccionario general vasco. Orotariko euskal biztegia*, Euskaltzaindia, Bilbo (= OEH).
—, 1988, *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, *ASJU*ren Gehigarriak 10, J. A. Lakarra (arg.), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia (= SHLV).
OEH = Mitxelena 1987.
- Otxoa de Arin, J., 1713, *Doctrina christianaren explicacioa*, Pedro de Ugarte, Donostia.
- Ozaeta, A., 1992, «Arrasateko testu zahar bi», *ASJU* 26: 3, 793-800.
SHLV = Mitxelena 1988.
- Urkizu, P., 1984, «Euskara erdal antzertian», *Antzerti berezia* 8, 6-7.
—, 2000, *Historia de la literatura vasca*, UNED, Madril.
- Vinson, J., 1888, «Un vieux texte basque du XVIIe siècle», *RLPbC* 21, 57-74.
- Zabala, J. M. de, 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*, Ignacio Ramon Baroja, Donostia.
- Zuazo, K., 1988a, «Bizkaieraren ezaugarriez gehiago», *ASJU* 22: 2, 367-77.
—, 1988b, «El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino gramatikaren ekarriez», *ASJU* 22: 2, 547-68.
—, 1999, «Arabako euskararen kokagunea», *FLV* 31: 80, 165-84.